मनुः, स्त्री, (मन् + "शृस्वृस्निहीति ।" उणा० १ । ११ । इति उः ।) पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मनोः पत्नीति । मनु + "मनोरौ वा ।" ४ । १ । ३८ । इत्यत्र "वा ग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते । तेन त्रैरूप्यं भवति । मनोः स्त्री मनायी मनावी मनुः ।" इति काशिकोक्तेः पक्षे ङीबभावः ।) मनुपत्नी । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

मनुः, पुं, (मन्यते इति । मन + "शृस्वृस्निहीति ।" उणा० १ । ११ । इति उः ।) ब्रह्मणः पुत्त्रः । स च प्रजापतिर्धर्म्मशास्त्रवक्ता च । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ मनुष्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४७ । ४ ।
"मनोर्विश्वस्य घेदिम आदित्याराय ईशते-ऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥"
"मनोः मनुष्यस्य ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥) जिनभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मन्त्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, गौतमीयतन्त्रे । ७ । ५ ।
"गोहिरण्यकवस्त्राद्यैस्तोषयेद् गुरुमात्मनः ।
यथा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो मनुम् ॥" * ॥) प्रतिकल्पे चतुर्द्दश मनवो भवन्ति तेषां नामानि यथा । स्वायम्भुवः १ स्वारोचिषः २ उत्तमः ३ तामसः ४ रैवतः ५ चाक्षुषः ६ एते गताः । वैवस्वतः ७ । वर्त्तमानोऽयम् । सावर्णिः ८ दक्षसावर्णिः ९ ब्रह्मसावर्णिः १० धर्म्मसावर्णिः ११ रुद्रसावर्णिः १२ देवसावर्णिः १३ इन्द्रसावर्णिः १४ एते भविष्यन्ति । इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १ अध्यायः ॥ * ॥ एतेषामुत्पत्तिर्यथा,—
"आद्यो मनुर्ब्रह्मपुत्त्रः शतरूपापतिर्व्रती ।
धर्म्मिष्ठानां वरिष्ठश्च गरिष्ठो मनुषु प्रभुः ॥
स्वायम्भुवः शम्भुशिष्यो विष्णुव्रतपरायणः ।
जीवन्मुक्तो महाज्ञानी भवतः प्रपितामहः ॥
संप्राप कृष्णदास्यञ्च गोलोकञ्च जगाम सः ।
दृष्ट्वा सुतं स्वपुत्त्रञ्च प्रहृष्टश्च प्रजापतिः ॥
तुष्टाव शङ्करं तुष्टः सहजे मनुमन्यकम् ।
स च स्वयम्भूपुत्त्रश्च पुरः स्वायम्भुवो मनुः ॥
स्वारोचिषो मनुश्चैव द्वितीयो वह्निनन्दनः ।
राजा वदान्यो धर्म्मिष्ठः स्वायम्भुवसमो महान् ॥
प्रियव्रतसुतावन्यौ द्वौ मनू धर्म्मिणां वरौ ।
तौ तृतीयचतुर्थौ च वैष्णवौ तामसोत्तमौ ॥
तौ च शङ्करशिष्यौ च कृष्णभक्तिपरायणौ ।
धर्म्मिष्ठानां वरिष्ठश्च रैवतः पञ्चमो मनुः ॥
षष्ठश्च चाक्षुषो ज्ञेयो विष्णुभक्तिपरायणः ।
श्राद्धदेवः सूर्य्यसुतो वैष्णवः सप्तमो मनुः ॥
सावर्णिः सूर्य्यतनयो वैष्णवो मनुरष्टमः ।
नवमो दक्षसावर्णिर्विष्णुव्रतपरायणः ॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्ब्रह्मज्ञानविशारदः ।
ततश्च धर्म्मसावर्णिर्मनुरेकादशः स्मृतः ॥
धर्म्मिष्ठश्च वरिष्ठश्च वैष्णवानां सदा व्रती ।
ज्ञानी च रुद्रसावर्णिर्मनुश्च द्वादशः स्मृतः ॥
धर्म्मात्मा देवसावर्णिर्मनुरेव त्रयोदशः ।
चतुर्द्दशो महाज्ञानी चेन्द्रसावर्णिरेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥ अपि च । स्वायम्भुवः १ । स च गायत्र्यां ब्रह्मणो जातः । अस्य पुत्त्राः दश । अग्निध्रः । अग्निबाहुः । रिफ्फः । सबलः । ज्योतिष्मान् । द्युतिमान् । हव्यः । मेधाः । मेधातिथिः । वसुश्च । स्वारोचिषः २ । अस्य पुत्त्राश्चत्वारः । नभः । नभस्यः । प्रसृतिः । भावनश्च । औत्तमिः ३ । अस्य पुत्त्राः दश । ईषः । ऊर्ज्जः । भूर्ज्जः । शुचिः । शुक्रः । मधुः । माधवः । नभस्यः । नभः । सहश्च । तामसः ४ । अस्य पुत्त्रा दश । अकल्मषः । तपोधन्वी । तपोमूलः । तपोधनः । तपोरतिः । तपस्यः । तपोद्युतिः । परन्तपः । तपोभागी । तपोयोगी च । रैवतः ५ । तस्य पुत्त्राः दश । अरुणः । तत्त्वदर्शी । वित्तवान् । हव्यपः । कपिः । मुक्तः । निरुत्सुकः । सत्त्वः । निर्म्मोहः । प्रकाशकश्च । चाक्षुषः ६ । स च ध्रुववंश्यात् रिपुञ्जयात् ब्रह्मदौहित्र्यां वीरणकन्यायां वैरिण्यां जातः । तस्य भार्य्या नड्वला । तस्य पुत्त्राः दश । ऊरुः । पुरुः । शतद्युम्नः । तपस्वी । सत्यवाक् । कविः । अग्निष्टुप् । अतिरात्रः । सुद्युम्नः । अभिमन्युश्च । वैवस्वतः ७ । स च सूर्य्यात् संज्ञायां जातः । तस्य पुत्त्राः दश । इलः । इक्ष्वाकुः । कुशनाभः । अरिष्टः । रिष्टः । नरिष्यन्तः । करूषः । शर्य्यातिः । पृषध्रः । नाभागश्च । सावर्णिः ८ । स च सूर्य्यात् छायायां जातः । तस्य पुत्त्राः दश । धृतिः । वरीयान् । यवसः । सुवर्णः । धृष्टिः । चरिष्णुः । ईड्यः । सुमतिः । वसुः । शुभ्रश्च । रौच्यः ९ । असौ रुचेः प्रजापतेः पुत्त्रः । भौत्यः १० । असौ भूतिनामकप्रजापतेः पुत्त्रः । मेरुसावर्णिः ११ । असौ ब्रह्मणः पुत्त्रः । ऋतुः १२ । ऋतुधामा १३ । विष्वक्सेनः १४ । इति मात्स्ये नवमाध्यायावधि एकविंशत्यध्यायपर्य्यन्तम् ॥ क्रमशस्तेषां विवरणानि यथा, १ स्वायम्भुवः । यथा, मार्कण्डेये ५३ अध्याये ॥
"मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्त्रास्तु तत्समाः ।
यैरियं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपर्व्वता ।
ससमुद्रा करवती प्रतिवर्षं निवेशिता ॥"
२ स्वारोचिषः । यथा, तत्रैव ६७ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततः स्वारोचिषं नाम्ना द्युतिमन्तं प्रजापतिम् ।
मनुश्चकार भगवांस्तस्य मन्वन्तरं शृणु ॥
तत्रान्तरे तु ये देवा मुनयस्तत्सुताश्च ये ।
भूपालाः क्रौष्टुके ! ये तान् गदतस्त्वं निशामय ॥
देवाः पारावतास्तत्र तथैव तुषिता द्विज ! ।
स्वारोचिषेऽन्तरे चेन्द्रो विपश्चिदिति विश्रुतः ॥
ऊर्ज्जस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तोलिऋषभस्तथा ।
निश्चरश्चार्व्ववीरांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
चैत्र-किंपुरुषाद्याश्च सुतास्तस्य महात्मनः ।
सप्तासन् सुमहावीर्य्याः पृथिवीपरिपालकाः ॥
तस्य मन्वन्तरं यावत्तावत्तद्वंशविस्तरे ।
भुक्तेयमवनिः सर्व्वा द्वितीयं वै तदन्तरम् ॥
स्वरोचिषस्तु चरितं जन्म स्वारोचिषस्य च ।
निशम्य मुच्यते पापैः श्रद्दधानो हि मानवः ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ६१ अध्यायमारभ्य ६६ अध्यायपर्य्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३ औत्तमः । यथा, तत्रैव ७३ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

"मन्वन्तरे तृतीयेऽस्मिन् औत्तमस्य प्रजापतेः ।
देवानिन्द्रानृषीन् भूपान् निबोध गदतो मम ॥
स्वधामानस्तथा देवा यथानामानुकारिणः ।
सत्याख्यश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रिदशानां तथा गणः ॥
तृतीये तु गणे देवाः शिवाख्या मुनिसत्तम ! ।
शिवाः स्वरूपतस्ते तु श्रुताः पापप्रणाशनाः ॥
प्रतर्दनाख्यश्च गणो देवानां मुनिसत्तम ! ।
चतुर्थस्तत्र कथित औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥
वशवर्त्तिनः पञ्चमेऽपि देवास्तत्र गणे द्विज ! ।
यथाख्यातस्वरूपास्तु सर्व्व एव महामुने ! ॥
एते देवगणाः पञ्च स्मृता यज्ञभुजस्तथा ।
मन्वन्तरे मनुश्रेष्ठे सर्व्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो महाभागस्त्रैलोक्ये स गुरुर्भवेत् ।
शतं क्रतूनामाहृत्य सुशान्तिर्नाम नामतः ॥
यस्योपसर्गनाशाय नामाक्षरविभूषिता ।
अद्यापि मानवैर्गाथा गीयते तु महीतले ॥
सुशान्तिर्देवराट् कान्तः सुशान्तिं स प्रयच्छति ।
सहितः शिवसत्याद्यैस्तथैव वशवर्त्तिनः ॥
अजः परशुचिर्दिव्यो महाबलपराक्रमाः ।
पुत्त्रास्तस्य मनोरासन् विख्यातास्त्रिदशोपमाः ॥
तत्सूतिसम्भवैर्भूमिः पालिताभून्नरेश्वरैः ।
यावन्मन्वन्तरं तस्य मनोरुत्तमतेजसः ॥
चतुर्युगानां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः ।
कृतत्रेतादिसंज्ञानां यान्युक्तानि युगे मया ॥
स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः ।
तनयास्तत्रान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
तृतीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ६८ अध्यायमारभ्य ७२ अध्यायपर्य्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४ तामसः । यथा, तत्रैव ७४ अध्याये ।
"तामसाख्यो मनुरभूत्तस्य मन्वन्तरं शृणु ।
ये देवा यत्पतिर्यश्च देवेन्द्रो ये तथर्षयः ।
ये पुत्त्राश्च मनोस्तस्य पृथिवीपरिपालकाः ॥
सत्यास्तथान्ये सुधियः सुरूपा हरयस्तथा ।
एते देवगणास्तत्र सप्तविंशतिका मुने ! ॥
महाबलो महावीर्य्यः शतयज्ञोपलक्षितः ।
शिखिरिन्द्रस्तथा तेषां देवानामभवद्विभुः ॥
ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् ! सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
नरः क्षान्तिः शान्तदान्तजानुजङ्घादयस्तथा ।
पुत्त्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहाबलाः ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ५ रैवतः । यथा, तत्रैव ७५ अध्याये ।